

YAŞIL SİYASƏT VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

Nəcəfov E.Ə.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Administrasiyasının
Humanitar siyasət, diaspor, multikulturalizm və
dini məsələlər şöbəsinin baş məsləhətçisi,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Fəlsəfə və
Sosial Psixologiya kafedrasının professoru,
fəlsəfə elmləri doktoru
e-mail: eanajafov@gmail.com*

Məqalədə beynəlxalq münasibətlərin tənqidi nəzəriyyələrindən olan yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin davamlı inkişafı ilə münasibəti təhlil olunur.

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərin tənqidi nəzəriyyəsi kimi dövlətlərin daxili və xarici durumuna tənqidi münasibət nümayiş etdirərək orada ətraf mühitin qorunması ilə bağlı ciddi problemlərin olduğunu göstərir. Bu problemlərin həll olunması məqsədilə yaşıl siyasət nəzəriyyəsi cəmiyyətdə əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini qeyd edir və bununla bağlı müəyyən tövsiyələr və təkliflər irəli sürür.

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi tərəfindən təklif olunan dəyişikliklərin əsasını antroposentrizmdən ekosentrizmə keçid və mərkəzləşdirilmiş dövlət sistemindən imtina ilə yanaşı davamlı inkişaf modelinə keçid təşkil edir. Eksponensial inkişaf modelinə alternativ olan davamlı inkişaf modeli indiki nəsillərin maddi tələbatlarını ödəməklə yanaşı gələcək nəsillərin də tələbatlarının ödənilməsi üçün lazımı şəraitin yaradılmasına yönəlmişdir. Gələcək nəsillərin tələbatlarının ödənilməsi üçün davamlı inkişaf modeli iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə yanaşı ətraf mühitin və təbii ehtiyatların qorunmasını, cəmiyyətdəki sosial və mədəni problemlərin həll edilməsini təmin etməlidir. Əks halda, o, gələcəkdə iqtisadi artımın da qarşısını almış olur. Başqa sözlə desək, davamlı inkişaf iqtisadi, sosial və ekoloji məsələlərin həll olunmasına yönəlmişdir.

Eksponensial inkişaf modelindən fərqli olaraq davamlı inkişaf modeli müasir elmə və onun əsasında hazırlanan yüksək texnologiyanın inkişafına xüsusi önəm verir. Bundan başqa, eksponensial inkişaf modelindən fərqli olaraq davamlı inkişaf modeli dövlətləri bir-biri ilə elm və yüksək texnologiya sahələrində əməkdaşlığa istiqamətləndirməklə müharibə təhlükəsinin qarşısını alır. Xammaldan geniş istifadəyə əsaslanan eksponensial inkişaf modeli dövlətləri xammal uğrunda mübarizəyə qaldırmaqla onlar arasında münasibətlər üçün zəmin yaradır. Davamlı inkişaf modelinin qeyd olunan xüsusiyyətləri onun yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin təbliğ etdiyi inkişaf modelinin əsasını təşkil etdiyini göstərir.

Açar sözlər: *beynəlxalq münasibətlərin tənqidi nəzəriyyəsi, yaşıl siyasət nəzəriyyəsi, eksponensial inkişaf modeli, davamlı inkişaf modeli, ətraf mühitin qorunması*

Yaşıl siyasət beynəlxalq münasibətlərin tənqidi nəzəriyyəsi kimi

Müasir ədəbiyyatda beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrini iki qrupa bölürlər: hakim və tənqidi nəzəriyyələr.*

Beynəlxalq münasibətlərin hakim nəzəriyyələrinə realizm, liberalizm, neorealizm, neoliberalizm və İngilis Məktəbi (rasionalizm) daxildir.**

Ədəbiyyatda beynəlxalq münasibətlərin hakim nəzəriyyələrinin əsas xüsusiyyəti kimi onların mövcud sosial və siyasi strukturları legitimləşdirmək, bu strukturların mövcud olmalarına bəraət qazandırmaq cəhdi qeyd olunur. Lakin bu xüsusiyyəti beynəlxalq münasibətlərin hakim nəzəriyyələrini qrupuna daxil olan hər bir nəzəriyyəyə eyni dərəcədə şamil etmək düzgün deyil. Belə ki, qeyd olunan nəzəriyyələrin hər biri mövcud sosial və siyasi strukturları legitimləşdirməyi qarşısında məqsəd kimi qoymur. Məsələn, bu nəzəriyyələrdən liberalizm mövcud cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial sahələrində müəyyən transformasiyanın, daha konkret desək, demokratiya və bazar iqtisadiyyatı istiqamətində əsaslı islahatların həyata keçirilməsini vacib hesab edir. Liberalizmə əsasən, dövlətin daxilində həyata keçirilən bu islahatlar beynəlxalq münasibətlər sahəsində də müsbət dəyişikliklərə səbəb olur. İlk növbədə bu sahədə müharibə təhlükəsinin qarşısı əhəmiyyətli dərəcədə alınır. Başqa sözlə desək, realizmdən fərqli olaraq, liberalizm mövcud sosial və siyasi strukturlarda müəyyən transformasiyanın zəruriliyini göstərir.

* Qeyd: Frankfurt Məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri Maks Horkhaymer beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrini ənənəvi və tənqidi nəzəriyyələr qruplarına, neomarksist Robert Koks isə onları problemi həll edən və tənqidi nəzəriyyələr qruplarına bölür. Gördüyümüz kimi, bu müəlliflər hakim nəzəriyyələrini ənənəvi və ya problemi həll edən nəzəriyyələr kimi adlandırırlar. Lakin bu fərq formal xarakter daşıyır, çünki beynəlxalq münasibətlərə dair ədəbiyyatda tənqidi nəzəriyyələrə qarşı qoyulan hakim, ənənəvi və ya problemi həll edən nəzəriyyələrin mahiyyəti eynidir. Hakim, ənənəvi və ya problemi həll edən nəzəriyyələr kimi adlandırılan nəzəriyyələr, tənqidi nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, istər dövlətin daxilində, istərsə də beynəlxalq münasibətlər sahəsində mövcud siyasi, iqtisadi, sosial durumun saxlanılmasına və hakimiyyətdə olanların maraqlarına xidmət edir. Elə bu xüsusiyyətlərinə görə tənqidi nəzəriyyələrə qarşı qoyulan nəzəriyyələrin ənənəvi və ya problemi həll edən nəzəriyyələr yox, hakim nəzəriyyələr adlandırılmasını daha məqsədəuyğun hesab edirik.

** Qeyd: Bəzi müəlliflər İngilis Məktəbinin (rasionalizm) hakim və tənqidi nəzəriyyələrin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirdiyini nəzərə alaraq onu qeyd olunan qrup arasına yerləşdirirlər. (Məsələn: Oliver Daddow *International Relations Theory*. London, 2009, pp.102-103.

Tənqidi nəzəriyyələr sosial gerçəklik ilə ictimai elmlər sahəsinə aid olan bilik, nəzəriyyə, o cümlədən beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi arasında sıx əlaqənin, daha konkret desək, bu biliyin, nəzəriyyənin sosial gerçəkliyin inikas olduğunu göstərir. Bununla tənqidi nəzəriyyələr pozitivist metodologiyasına əsaslanan realistlərdən fərqli olaraq, ictimai elmlər sahəsində tədqiqatın subyektivi ilə obyektivi bir-birindən ayrılması və obyektiv biliyin olması ideyalarını rədd edir.

Tənqidi nəzəriyyələrin nümayəndələri öz nəzəriyyələrinin hakim nəzəriyyələrdən əsas fərqi tənqidi nəzəriyyələrin mövcud siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji, mədəni və digər durumda, o cümlədən beynəlxalq münasibətlər sahəsində ciddi problemlərin olduğunu göstərməsində və bu problemlərin həll olunması üçün burada köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə dair tövsiyələrin və təkliflərin verməsində görürlər. Onların fikrincə, bu dəyişikliklərin reallaşdırılması cəmiyyətin bütün sahələrində sosial ədaləti bərqərar edəcək, dövlət daxilində əhalinin bütün təbəqələrinin, beynəlxalq münasibətlər sistemində isə bütün dövlətlərin maraqlarına cavab verən şərait yaradacaqdır. Realizm, liberalizm, neorealizm, neoliberalizm və İngilis Məktəbi (rasionalizm) kimi hakim nəzəriyyələr isə nə dövlətdaxili, nə də ki, dövlətlərarası münasibətlərdə hökmranlığa, istismara son qoyur. Tənqidi nəzəriyyələrin nümayəndələri hesab edirlər ki, hakim nəzəriyyələrin irəli sürdükləri ideyalar ölkə daxilində hakimiyyətdə olan siniflərin, beynəlxalq müstəvidə isə heqmon dövlətlərin maraqlarını müdafiə edir və mövcud siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətin dəyişməsinə öz qarşısında məqsəd kimi qoymur.

Avstraliyalı politoloq Riçard Devetak tənqidi nəzəriyyələrini xarakterizə edərkən qeyd edir ki, bu qrupa daxil olan nəzəriyyələr (yaşıl siyasət, feminizm, modernizm, post-modernizm, konstruktivizm) aralarındakı müəyyən fərqlərə baxmayaraq onlar bir ideya ətrafında birləşirlər – beynəlxalq münasibətlərin tədqiq olunması azad edici siyasət tərəfindən istiqamətləndirilməlidir (4, p.138-139.). Devetakin dediklərini belə izah etmək lazımdır – beynəlxalq münasibətlərin tədqiqi elə bir nəzəri yanaşmaların əsasında aparılmalıdır ki, bu yanaşmalar ictimai həyatın daxili və beynəlxalq sahələrindəki istismara və hökmranlığa son qoysun, sosial ədaləti bərqərar etsin, bütün aktorların maraqlarını eyni səviyyədə müdafiə etsin, bu sahələrdə mövcud olan problemlərin həll olunmasına kömək etsin.

Tənqidi nəzəriyyələrin meydana gəlməsi Avropanın İntibah dövrünə təsadüf edir. Tənqidi yanaşmanın cizgilərini İmmanuel Kant, Georq Vilhelm Fridrix Hegel, Karl Marks, Fridrix Nitsşe və başqa mütəfəkkirlərin yaradıcılıqlarında görmək olar. Bu mütəfəkkirlər yaşadıkları dövrün, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni reallıqlarını tənqid edirdilər. Məsələn, Karl Marks kapitalist cəmiyyətini ədalətsiz, istismar üzərində qurulmuş, müharibəyə səbəb

olan bir cəmiyyət kimi tənqid edərək onun yeni ictimai-iqtisadi formasiya olan kommunizmlə əvəz olunmasının yollarını göstərirdi.

Hakim nəzəriyələrdən fərqli olaraq tənqidi nəzəriyyələr sosial gerçəkliyə tənqidi münasibət bəsləyərək onu əsaslı şəkildə dəyişmək istəyir. Tənqidi nəzəriyyələrin mövqeyinin mahiyyəti Karls Marksın “Feyerbax haqqında tezislər” adlı əsərinin 11-ci tezisində aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Burada Marks özündən əvvəlki fəlsəfəni qiymətləndirərkən qeyd edir: “Filosoflar dünyanı müxtəlif cür izah edirdilər, lakin əsas məsələ onu dəyişməkdən ibarət idi” (10, c.3). “Dünyanı dəyişmək,” cəmiyyətin müxtəlif sahələrində əsaslı dəyişikliklər həyata keçirmək məsələsi tənqidi nəzəriyyələrin qarşısında duran əsas məsələdir. Bu dəyişikliklərin əsas əhəmiyyəti ictimai həyatın daxili və beynəlxalq sahələrində istismara, hökmranlığa son qoymaq, sosial ədaləti bərqərar etmək, ümumiyyətlə insanın azad olunmasına nail olmaqdır.

Beynəlxalq münasibətlərin tənqidi nəzəriyyələrinin müasir növlərindən biri, yaşıl siyasət nəzəriyyəsidir. Yaşıl siyasət mühüm siyasi qüvvə kimi bir çox ölkələrdə 1970-ci illərin ortalarından başlayaraq özünü büruzə verməyə başladı. Həmin vaxt beynəlxalq münasibətlərə yaşıl siyasət yanaşması ətraf mühitlə bağlı problemlərin artmasına cavab olaraq formalaşmışdır. Artıq ötən əsrin sonlarında yaşıl siyasət nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənnində öz yerini tutdu.

Beynəlxalq münasibətlərin yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndələrindən Metyu Patersonu, Hyu Dayeri, Endryu Dobsonu, Robin Ekkerslini, Erik Helleyneri, Robert Qudini və başqalarını göstərmək olar. Bu müəlliflərin əsərlərində beynəlxalq münasibətlərə dair yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin əsas müddəaları əks olunmuşdur.

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi yaşıl hərəkətin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Yaşıl hərəkətin nümayəndələrinin yazılarında və fəaliyyətlərində qlobal siyasətin dinamikasının təhlili ilə yanaşı dünya siyasətinin restrukturizasiyasına dair normativ baxışlar da əks olunmuşdur.

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsinə əsasən, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi fənninin predmetini ətraf mühitlə bağlı olan iqlim dəyişikliyi, stratosferdə ozonun azalması, havanın və suyun keyfiyyətinin pisləşməsi, içməli su qıtlığı, torpağın eroziyası, meşə zolaqlarının qırılması, biomüxtəlifliyin azalması kimi problemlərin beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri təşkil edir. Bu problemlərin yaranması insanın təbiətə münasibətdə təcavüzkar fəaliyyətinin nəticəsidir. Yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin nümayəndələrinə görə, beynəlxalq münasibətlərin ənənəvi nəzəriyyələri rəasionalist yanaşmanı əsas götürdüklərinə və dövləti tədqiqatlarının mərkəzinə qoyduqlarına görə ətraf mühitlə bağlı olan problemləri və onların beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsirini dərk etmək iqtidarında deyil.

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin əsas müddəaları

Ədəbiyyatda yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin üç əsas müddəanı təbliğ etdiyi qeyd olunur (14, pp. 235–57). Birinci müddəa ekosentrizmlə bağlıdır. Yaşıl siyasət antroposentrizmdən ekosentrizmə keçidi təbliğ edir. Bu keçidin nəticəsində insanla yanaşı bütün canlı varlıqlara, ümumiyyətlə, bütün təbiətə dəyər verilir. Antroposentrik etikadan imtina etməklə ekosentrik etikanın qəbul olunması yaşıl siyasətin əsas cəhəti hesab olunur. Robin Ekkersli “Ekologizm və Siyasi nəzəriyyə: Ekosentrik yanaşmaya doğru” (“Environmentalism and Political Theory: Towards an Ecocentric Approach”) adlı kitabında ekosentrizmin bir neçə mühüm xüsusiyyətinin olduğunu göstərir (6, p.24). Ekosentrizm insanın və digər varlıqların bir-biri ilə sıx bağlı olduqlarını, onların bütöv bir ekosistemin tərkib hissələri olduqlarını qeyd edir. Eyni zamanda ekosistem çərçivəsində bütün varlıqlar öz nisbi azadlıqlarını saxlayırlar. Belə bir şəraitdə insan təbiətin digər varlıqları üzərində hökmranlıq etmək iqtidarında olmur. Ekosentrizm insanın maraqlarının dar iqtisadi maraqlarla, ilk növbədə təbii sərvətlərin istismarı ilə məhdudlaşdırmır. O, insanın maraqları çərçivəsinə ekosistemin qorunmasını da daxil edir. Ekosentrizm insanla yanaşı təbiətin də maraqlarını, ilk növbədə onun qorunmasını nəzərə alır. Məhz bu səbəbdən ekosentrizm indiki nəsillərlə yanaşı gələcək nəsillərin də maraqlarını nəzərə alır.

Robert Qudin hesab edir ki, yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin ən mühüm cəhətlərindən biri onun etik-əxlaqi məsələlərin təbliğ etməsindədir. Qudin bu cəhəti “yaşıl əxlaq” adlandırır (8, p.26). Onun sözlərinə görə, yaşıl əxlaq fauna və floranı, ümumiyyətlə təbiəti qorumaq üçün insanın maddi inkişafının məhdudlaşdırılmasının zəruriliyini göstərir. Qeyd olunan məhdudlaşdırma insanın istehlak azadlığını məhdudlaşdırsa da, onun insanlara xeyri daha çoxdur. İnsanların ənənəvi azadlıqlarına bəzi məhdudiyətlərin qoyulması yolu ilə təbiətin qorunması onların maddi maraqlarının təmin edilməsi ilə müqayisədə daha vacibdir. Təbiətin qorunmasına böyük önəm verməklə yaşıl siyasət nəzəriyyəsi ekosentrizmi təbliğ edir.

Qudin ekosentrizmi xarakterizə edərkən bu yanaşmanın antroposentrizmdən fərqlini onun təbiətin qorunması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməkdə görür. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, ekosentrizm ilə antroposentrizm arasındakı bu fərq yaşıl siyasətin mahiyyətini dərk etməyə kömək edir (8, p.128). O, bu iki yanaşma arasında olan fərqi səbəbini ekosentrizmin insanın bəzi tələbat və istəklərinin məhdudlaşdırdığı ilə deyil, əksinə bu tələbat və istəklərin daha geniş ekoloji perspektivə daxil etdiyi ilə əlaqələndirir. Ekosentrizm sağlam ekosistemlərin yaradılmasını prioritet məsələ hesab edir, çünki ekosistemlər insanın sağlamlığı və rifahı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Antroposentrizm isə təbiəti insanların yalnız pragmatik məqsədləri üçün əhəmiyyət kəsb

etdiyini göstərir və ona insanların maddi tələbatlarını ödəyən vasitə kimi yanaşır.

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin təbliğ etdiyi ikinci müddəa ekoloji böhranın səbəbini “inkişafa məhdudiyətlər”lə əlaqələndirməkdir. Söhbət cəmiyyətin inkişafının qarşısını alan məhdudiyətlərdən gedir. “İnkişafa məhdudiyətlər” termini analitik mərkəz olan Roma Klubunun* sifarişi ilə qlobal inkişafın proqnozlaşdırılmasına dair 1972-ci ildə Donella Medouz, Denis Medouz, Yorqen Randers və Uilyam Behrens tərəfindən hazırlanmış “İnkişafa məhdudiyətlər” (“The Limits to Growth”) adlı hesabatdan götürülmüşdür (11). Bu hesabat kitab formasında 30 milyon nüsxədə və müxtəlif dillərdə nəşr olunaraq dünyanın bir çox ölkələrində yayılmışdır. Hesabatın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, eksponensial iqtisadi inkişaf (birtərəfli, davamlı olmayan, ətraf mühitə ziyan vuran inkişaf. – E.N.) və əhalinin sürətlə artımı bir-biri ilə bağlı olan böhranlara səbəb olur. Belə ki, eksponensial iqtisadi inkişaf elə bir vəziyyət yaradır ki, bir tərəfdən, əhalinin qida məhsullarına və sənayenin xammala olan tələbatlarını ödəmək mümkün olmur, digər tərəfdən isə sənayenin inkişafı nəticəsində təbiətə atılan tullantılar ətraf mühiti çirkləndirir. Kompüter modelləşdirilməsi metodu əsasında apardıqları tədqiqatın əsasında hesabatın müəllifləri qlobal inkişafın olduqca bədbin proqnozunu verirlər. Bu proqnoza əsasən, hazırkı iqtisadi inkişaf modeli, yəni eksponensial iqtisadi inkişaf davam etdikdə bir çox təbii resurslar sürətlə tükənəcək, ekologiya çirklənəcək və bunun nəticəsində 2100-cü ilə qədər insan cəmiyyətləri ciddi böhranla üzləşərək tənəzzül uğrayacaqlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, hesabatda təqdim olunan proqnoz bir çox tədqiqatçılar tərəfindən əsaslı şəkildə təhlil olunaraq təkzib olunmuşdur. Lakin yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin tərəfdarları sözügedən hesabatdan eksponensial iqtisadi inkişaf modelinin zərərli model olmasına dair fikrini iqtibas etdilər. Endryu Dobson bu fikirdə üç arqumentin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir (5, pp.28-54). Birinci arqumentə əsasən, texnoloji inkişaf cəmiyyətlərin üzləşəcəkləri böhranın baş verməsinin qarşısını ala bilməz. O, sadəcə olaraq bu böhranın başlanmasının tarixini bir qədər geriyyəyə ata bilər. İkinci arqument inkişafın

* Qeyd: Roma Klubu 1968-ci ildə İtaliyalı sənayeçi və xeyriyyəçi Aurelio Peççei, Şotlandiyalı kimyaçı və davamlı inkişaf hərəkatının banisi Aleksandr Kinq, məşhur amerikalı bankçı Deyvid Rokfeller tərəfindən təsis olunmuşdur. Qeyri-kommersiya və qeyri-hökumət təşkilatı olan Roma Klubunun 100 nəfərdən ibarət olan üzvləri sırasında sabiq və indiki dövlət və hökumət başçıları, yüksək rütbəli siyasi xadimlər, tanınmış alimlər, diplomatlar, iqtisadçılar, iş adamları və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri vardır. Təşkilatın baş qərgahı İsveçrənin Vinterthur şəhərində yerləşir. Roma Klubunun əsas məqsədi elmin müxtəlif sahələrində çalışan tanınmış alimləri cəlb etməklə müasir dövrdə bəşəriyyəti narahat edən ətraf mühitin çirklənməsi, iqlim dəyişikliyi, endemik xəstəliklərin, yoxsulluğun, cinayətkarlığın artması və bu kimi digər problemlərin təhlil olunması və onların həllinə dair təklif və tövsiyələrin hesabat formasında hazırlanmasını təşkil etməkdir. İndiyədək Roma Klubunun təşkilatçılığı ilə yüzlərlə hesabat hazırlanmışdır.

eksponensial xarakteri cəmiyyətlərin gələcəkdə üzləşəcəkləri böhranın müəyyən vaxt ərzində gizli şəkildə qaldıqdan sonra qəflətən baş verəcəyini göstərir. Nəhayət, üçüncü arqumentə əsasən, inkişafıla bağlı olan problemlər bir-biri ilə əlaqəlidir. Onların ayrı-ayrılıqla həll edilməsi səmərəli deyil. Məsələn, çirklənmə probleminin inkişafıla bağlı olan digər problemlərdən ayrılıqda həll edilməsi çirklənmənin baş verdiyi mühiti bir qədər dəyişə bilər, lakin çirklənmənin qarşısını tamamilə ala bilməz. Buna görə də inkişafıla bağlı olan problemlər sistemli şəkildə, birlikdə həll edilməlidir. Bununla əlaqədar Roma Klubunun təsisçilərindən biri Aurelio Peççei qeyd edirdi ki, bəşəriyyətin üzləşdiyi problemlərə – ətraf mühitin çirklənməsi, yoxsulluğun, cinayətkarlığın artması, endemik xəstəliklərin geniş yayılması – təcrid olunmuş problem yaxud “öz çərçivəsində həll oluna bilən problem” kimi yanaşıldıqda, onun həlli mümkün olmur. O, bunu göstərilən problemlərin bir-biri ilə bağlı olmaları ilə izah edirdi.

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin təbliğ etdiyi üçüncü müddəa kimi mərkəzləşdirilmiş dövlət sistemindən imtina etməyi göstərmək olar. Başqa sözlə desək, bu nəzəriyyə mərkəzsizləşdirməni təbliğ edir və dövlətə münasibətdə bir növ anarxist mövqeyi nümayiş etdirir. Ədəbiyyatda bəzi müəlliflər mərkəzsizləşdirməni yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin yuxarıda qeyd olunan iki müddəasından (ekosentrizm və eksponensial inkişaf modelinin tənqidi) irəli gəldiyini göstərirlər, digərləri isə onu yaşıl siyasətin əsas müddəası kimi təqdim edirlər.

Mərkəzsizləşdirmə dövlətin bir institut kimi tənqid olunmasında özünü büruzə verir. Dövləti cəmiyyətin ən yüksək iyerarxik institutu hesab edən yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin nümayəndələri onu ekoloji böhranın əsas səbəbkarı kimi təqdim edirlər. Bununla əlaqədar britaniyalı filosof Alan Karter “Yaşıl siyasət nəzəriyyəsinə doğru” (“Towards a Green Political Theory”) adlı məqaləsində qeyd edir ki, dövlət müasir ekoloji böhrana səbəb olan müasir cəmiyyətin dinamikasının tərkib hissəsidir. Karter məqalədə cəmiyyətin ekoloji cəhətdən təhlükəli dinamikasını belə təsvir edir: “Mərkəzləşdirilmiş, psevdo-təmsilçi, kvazidemokratik dövlət ətraf mühitə ciddi zərər vuran “sərt” texnologiyaları inkişaf etdirən rəqabətli, qeyri-bərabər iqtisadi münasibətləri tənzimləyir. Bu texnologiyaların tətbiq olunması dövləti gücləndirən (millətçi və militarist) məcburedici qüvvələr tərəfindən dəstəklənir” (1, p.45).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi müəlliflər mərkəzsizləşdirməni yaşıl siyasətin əsas müddəası kimi qələmə verirlər. Məsələn, Mətyo Paterson mərkəzsizləşdirmə məsələsini yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin beynəlxalq münasibətlərə gətirdiyi ən vacib mövzu hesab edir. Bu, özünü yaşıl siyasətin ən məşhur siyasi şüarlarından birində – “qlobal miqyasda düşün, yerli səviyyədə işə həərəkət et” – büruzə verir (14, p.244).

Paterson mərkəzsizləşdirməni yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin mühüm bir müddəası olmasını qeyd etməklə yanaşı onun qlobal xarakter daşıyan ekoloji

problemlərin həllinin mühüm şərti kimi dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişafı ideyasına uyğun gəlmədiyini qeyd edir (14, pp.246-248). Mərkəzsizləşdirmənin nəticəsində yaranan kiçik anarxik cəmiyyətlər ilk növbədə öz maraqlarını güddüklərinə görə icmalararası əməkdaşlığın yaradılmasına can atmayacaqlar. Bundan başqa onlar global ekoloji problemlərin həlli üçün münasib səmərəli mexanizm inkişaf etdirmək iqtidarında deyil. Buna görə də ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş dövlətlərarası əməkdaşlığın reallaşması suveren dövlətlərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu, o deməkdir ki, mərkəzsizləşdirmə yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin bir müddəası kimi onun digər iki müddəasından (ekosentrizm və eksponensial inkişaf modelinin tənqidi) fərqli olaraq tənqid olunur.

Davamlı inkişaf eksponensial inkişafa alternativ kimi

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi ekosentrizmi təbliğ, eksponensial inkişaf modelini isə tənqid edərək davamlı inkişaf modelini müdafiə edir. Davamlı inkişaf modeli yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin mühüm kateqoriyalarından biri hesab olunur.

Davamlı inkişaf konsepsiyası ətraf mühitin qorunması məsələləri üzrə ixtisaslaşan BMT-nin Bruntland Komissiyasının 1987-ci ildə hazırladığı “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı Hesabatında “gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyacları cavab verən inkişaf” kimi təqdim edilmişdir (15). Davamlı inkişaf elə bir inkişaf modelidir ki, o, indiki nəsillərin maddi tələbatlarını ödəməklə yanaşı gələcək nəsillərin də tələbatlarının ödənilməsi üçün lazımı şərait yaradır. Gələcək nəsillərin tələbatlarının ödənilməsi üçün inkişaf tək iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. O, həmçinin, hətta ilk növbədə, ətraf mühitin və təbii ehtiyatların qorunmasına, cəmiyyətdəki sosial və mədəni problemlərin həll edilməsinə də yönəlməlidir (12, s.125). Məlum olduğu kimi, əgər iqtisadi artım ətraf mühitin və təbii ehtiyatların qorunmasını təmin etmirsə, bu, gələcəkdə iqtisadi artımın da qarşısını almış olur. Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi artım inkişaf proqramı cəmiyyətdəki sosial vəziyyətin gərginləşməsinin qarşısının alınmasını da nəzərdə tutmalıdır. Burada cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin düzgün təm-zimlənməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Başqa sözlə desək, davamlı inkişaf iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdə inkişafın əldə olunmasına yönəlmişdir. Bu, 2015-ci ilin sentyabrın 25-də BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən “2030-cu ilədək Davamlı İnkişaf sahəsində Gündəlik”(Gündəlik) adlı qəbul edilən sənəddə aydın şəkildə görünür. Gündəliyə əsasən, 2016-2030-cu illər ərzində bütün dünyada davamlı inkişafı təmin etmək üçün 17 məqsəd və bu məqsədlərdən irəli gələn 169 hədəfə nail olmaq lazımdır. Bu məqsəd və hədəflər iqtisadi, sosial və ekoloji sahələri əhatə edir (16).

Davamlı inkişaf termini ilk dəfə 1980-ci ildə beynəlxalq QHT olan “Təbiətin Qorunması naminə Beynəlxalq Birlik” tərəfindən hazırlanmış “Təbiətin Qorunmasının Ümumdünya Strategiyası: Davamlı İnkişaf naminə Canlı Resursların Qorunması” adlı sənəddə işlədilmişdir (18). Bu sənəddə göstərilir ki, təbiətin qorunmasının ümumdünya strategiyasının qarşısında 3 əsas vəzifə durur: Birincisi, insanların sağ qalmalarının asılı olduğu mühüm ekoloji proseslərin və yaşamalarını dəstəkləyən sistemlərin (torpağın bərpası və qorunması, suyun və havanın təmizlənməsi) qorunması. İkincisi, genetik müxtəlifliyin saxlanılması. Üçüncüsü, milyonlarla kənd icması və əsas sənaye sahələrini dəstəkləyən növ və ekosistemlərin (xüsusilə balıq və bir çox vəhşi heyvanlar, meşələr və otlaq sahələri) davamlı şəkildə istifadəsinin təmin edilməsi (18, pp.22-31).

Ötən əsrin 80-ci illərində davamlı inkişaf termini ədəbiyyatda geniş istifadə olunduğuna və yuxarıda qeyd etdiyimiz Roma Klubunun sifarişi ilə hazırlanmış “İnkişafa məhdudiyətlər” adlı hesabatda verilən proqnozlar səhv çıxdığına görə inkişafın qarşısını alan məhdudiyətlər məsələsi arxa plana düşdü. Lakin 1990-cı illərdə iqtisadi inkişafa qarşı çıxan siyasət inkişaf etmiş ölkələrdə yenidən gündəmə gəldi. Belə bir şəraitdə iqtisadi inkişaf, xüsusilə eksponensial inkişaf yenidən tənqid mövzusu oldu.

Eksponensial inkişafın tənqidi yaşıl siyasət nəzəriyyəsində daha aydın şəkildə özünü büruzə verir. Yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin tərəfdarları inkişafa məhdudiyətləri əsas götürərək və eksponensial inkişafa qarşı çıxaraq onun ekoloji fəsadları ilə sosial fəsadları arasında sıx əlaqənin olduğunu iddia edirlər. Başqa sözlə desək, onlar iqlim dəyişikliyi, havanın və suyun keyfiyyətinin pisləşməsi, içməli su qıtlığı, torpağın eroziyası, biomüxtəlifliyin azalması və digər bu kimi ekoloji problemlərin yaranmasının insanların sağlamlığı, həyat şəraiti, rifahı, uşaq doğumunun səviyyəsinin aşağı düşməsi kimi sosial problemlərin kəskin şəkildə artmasına təsir göstərdiyini qeyd edirlər.

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin tərəfdarları yaranmış şəraitdə real çıxış yolu kimi eksponensial inkişafın alternativini olan davamlı inkişaf modelinin qəbul olunmasını ideyasını irəli sürürlər. Eksponensial inkişaf modelindən fərqli olaraq davamlı inkişaf modeli müasir elmə və onun əsasında hazırlanan yüksək texnologiyanın inkişafına əsaslanır. Məlum olduğu kimi, müasir elmin nailiyyətləri əsasında hazırlanmış yüksək texnologiyalar vasitəsilə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısı alınır və təbii ehtiyatların qorunması təmin edilir. Eksponensial inkişaf üçün tələb olunan xammal qıtlığı dövlətləri bir-biri ilə münəfiq şəkildə sürüklədiyi halda, davamlı inkişaf dövlətləri bir-biri ilə əməkdaşlığa istiqamətləndirir.

Beləliklə, davamlı inkişaf modeli yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin təbliğ etdiyi inkişaf modelinin əsasını təşkil edir.

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi və iqlim dəyişikliyi

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin diqqət mərkəzində ətraf mühitin qorunması məsələsi durur. Beynəlxalq münasibətlərin realizm, liberalizm, neorealizm və digər hakim nəzəriyyələrindən fərqli olaraq yaşıl siyasət nəzəriyyəsi ətraf mühitin qorunmasına böyük əhəmiyyət verir. O, ölkələri ətraf mühitin qorunması məsələsinə xüsusi fikir verməyə yönəldir, onların bu istiqamətdə ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini göstərir. Bunun ilkin və zəruri şərti kimi yaşıl siyasət nəzəriyyəsi dövlətləri beynəlxalq münasibətlər sistemində hərbi gücün istifadə olunmasından imtina etməyə çağırır.

Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə ətraf mühitin qorunmasını şərtləndirən əsas məsələ qlobal iqlim dəyişikliyinə qarşısının alınmasıdır. Belə ki, hazırda ətraf mühitin qorunmasına təhdid edən atmosferdə karbon qazının miqdarının artması, içməli su mənbələrinin tükənməsi, meşə yanğınları, Arktikada və Antarktidada buzların əriməsi səbəbindən dənizlərdə suyun səviyyəsinin qalxması nəticəsində yaşayış məntəqələrinin su altında qalması, torpağın eroziyası, kənd təsərrüfatı sahəsində məhsuldarlığın aşağı düşməsi, biomüxtəlifliyin azalması və digər bu kimi problemlər məhz iqlim dəyişikliyinə nəticəsində meydana gəlir. İqlim dəyişikliyi nəticəsində ətraf mühidə baş verən bu böhran hadisələri insanların sağlamlığına və rifahına da mənfi təsir göstərir.

İqlim dəyişikliyi problemi öz mahiyyətinə görə qlobal problemdir. Bu problemin yaranmasında əsas səbəbkər inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin olmasına baxmayaraq onun fəsadları bütün dünyada özünü göstərir. Qlobal problem olduğuna görə iqlim dəyişikliyi problemi yalnız bütün ölkələrin birgə səyi ilə həll edilə bilər. Heç bir dövlət tək başına onu həll etmək iqtidarında deyil.

Dünyanın üzləşdiyi iqlim dəyişikliyi problemi ilə birgə mübarizə aparmaq məqsədilə 1992-ci ilin iyun ayında Rio-de-Janeyroda keçən Yer Sammitində BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası 154 dövlət tərəfindən imzalanmışdır. Konvensiya üzv dövlətləri iqlim sistemində insanın təhlükəli müdaxiləsinin qarşısının alınmasına çağırır (17). Bundan başqa, Konvensiyada qida istehsalına təhdidlərin aradan götürülməsi və iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə ölkələr arasında birgə elmi araşdırmaların aparılması, müntəzəm görüşlərin və danışıqların keçirilməsi planlaşdırılır.

Qlobal iqlim dəyişikliyi dedikdə, iqlimə antropogen xarakterli təsirin nəticəsində Yer kürəsində havanın istiliyinin artması nəzərdə tutulur. Planetimizdə temperaturun artması atmosferə karbon qazının buraxılması səbəbindən baş verir. Sənayeləşmədən əvvəlki dövrlə müqayisədə hazırda planetimizdə orta temperatur 1.1 dərəcə selsiya artmışdır. Bu, mütəxəssislərin qırmızı xətt kimi

müəyyən etdikləri temperaturun 2 dərəcə artması həddinə yaxınlaşmağı göstərir. Məlum olduğu kimi, hazırda bütün dünyada temperaturun artması müşahidə olunur. Hesablamalara görə, planetimizdə orta temperaturun 2 dərəcə artması insanlara və təbiətə ciddi təhlükələr törədəcəkdir. Dünya əhalisinin üçdə biri müntəzəm şəkildə şiddətli istiyə məruz qalacaqdır. Bu, insanlar arasında müxtəlif xəstəliklərin, o cümlədən ölüm hallarının artmasına səbəb olacaqdır. Arktikada və Antarktidada dəniz buzlarının əriməsi yaşayış məntəqələrinin və əkin sahələrinin suyun altında qalmasına səbəb olacaqdır. Bu isə öz növbəsində sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafına, eləcə də insanların rifahına mənfi təsir göstərəcəkdir. Bu fəlakətin qarşısını almaq üçün orta temperatur bu əsrin sonundakı 1,5 dərəcə istiləşməni keçməməlidir.

Qlobal istiləşmənin bütün dünya üçün təhlükəli problem olmasını nəzərə alan BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası bu problemin həllinə nail olmaq məqsədilə indiyədək bir neçə mühüm sənəd qəbul etmişdir.

1997-ci ildə Kioto Protokolu qəbul olunmuşdur. Kioto Protokolu Konvensiyanın hədəflərinə uyğun olaraq 37 sənaye ölkəsinin qarşısında istixana qazlarının emissiyasının həcmi 1990-cı il ilə müqayisədə 2008-2012-ci illərdə 5 faiz azaltmaq öhdəliyini qoydu (9).

2015-ci ildə BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının 21-ci konfransında Paris Sazişi qəbul olunmuşdur (13). Bu Sazişi 175 dövlət imzaladı. 2016-cı il noyabrın 4-də Avropa İttifaqı Paris Sazişini ratifikasiya etdikdən sonra o, qüvvəyə minmişdir. Kioto Protokolundan fərqli olaraq Paris Sazişi ilk dəfə olaraq hər bir dövlətin qarşısında karbon qazı emissiyasının azaldılması ilə bağlı hüquqi öhdəlik qoymuşdur. Ərazisinin böyüklüyündən və ya kiçikliyindən asılı olmayaraq Paris Sazişini imzalamış hər bir dövlət sənayeləşmədən əvvəlki dövrlə müqayisədə bu əsr ərzində qlobal istiləşməni 2 dərəcədən aşağı, ideal olaraq isə 1,5 dərəcəyədək məhdudlaşdırmaq üçün karbon qazı emissiyasını azaltmaq öhdəliyini qəbul etdi (13).

Qlobal istiləşmə probleminin qarşısının alınmasına həsr olunmuş BMT-nin daha bir mühüm konfransı 2021-ci il oktyabrın 31-dən noyabrın 12-dək Böyük Britaniyanın Qlazqo şəhərində keçirildi (7). Bu, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının 26-cı konfransı idi. Konfransda iştirakçı dövlətlərin qarşısında atmosferə karbon qazının emissiyasını azaltmaqla 2050-ci ilədək qlobal xalis sıfır emissiyaya (net zero emission) nail olmaq və bununla da istiləşməni 1,5 dərəcəyədək məhdudlaşdırılmasının əlçatanlığını mümkün etmək məqsədləri dururdu. Bu məqsədlərə çatmaq üçün ölkələr kömürün isti-

* Qeyd: 2021-ci il mart ayına Paris Sazişini imzalamış dövlətlərin sayı 195 çatmışdır.

* Qeyd: Xalis sıfır emissiya insanın fəaliyyəti nəticəsində atmosferə karbon qazının emissiyasının miqdarı ilə atmosferdən çıxarılan qazın miqdarı arasındakı tarazlığı ifadə edir. Başqa sözlə desək, xalis sıfır emissiya atmosferə atılan qazın tamamilə oradan təmizlənməsini göstərir.

* Qeyd: Hazırda 197 dövlət BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasına qoşulmuşdur.

fədəsini dayandırmalı, meşələrin məhv olunmasının qarşısını almalı, elektrik nəqliyyat vasitələrinə keçidi sürətləndirməli, bərpa olunan mənbələrə investisiyaların qoyuluşunu dəstəkləməli və bu kimi digər məsələləri həll etməli idilər. İki həftəlik intensiv və qızgın danışıqlardan sonra 200 yaxın ölkə kompromis iqlim sazişi qəbul etdi. Sazişdə qlobal istiləşmənin qarşısının alınması məsələsi əsas hədəf kimi qeyd olunur. Lakin sənəddə Hindistan tərəfindən son anda irəli sürülən təklifə əsasən kömürün istifadəsindən birdəfəlik deyil, tədricən, mərhələli şəkildə imtina olunması nəzərdə tutulur (2). Hindistanın bu təklifini kömür istifadə edən ölkələrin bir çoxu dəstəklədi. Bu, qlobal istiləşmənin qarşısının alınması hədəfinə istiqamətdə bir növ geriləmə olsa da, ümumilikdə, qəbul olunmuş sözügedən sənəd iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm bir irəliləyiş idi.

Beləliklə, ətraf mühitin qorunmasını əsas məsələ kimi təqdim edən yaşıl siyasət nəzəriyyəsi bu məsələnin həlli üçün dövlətlərin əməkdaşlığını vacib hesab edir. Bu əməkdaşlığın zəruriliyi müasir dövrdə iqlim dəyişikliyinə əsas səbəbi olan qlobal istiləşmə probleminin xarakterindən irəli gəlir. Bu problem sərhəd tanımır. Qlobal istiləşmənin yaranmasının əsas səbəbkarları müəyyən ölkələr olsa da, onun təhlükəli fəsadları bütün ölkələri əhatə edir. Buna görə də onun qarşısının alınması üçün ölkələr səylərini birləşdirməlidir.

Nəticə

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərin yeni nəzəriyyələrindən biri olmaqla yanaşı onun müasir dövr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən nəzəriyyələrdən biridir. Belə ki, bu nəzəriyyənin tədqiq etdiyi ekoloji problemlər müasir dövrün ən aktual problemlərindəndir. Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi bəşəriyyətin üzləşdiyi ekoloji böhrana cavab olaraq meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyə dövlətlərin üzləşdikləri qlobal xarakter daşıyan ekoloji problemlərin həlli yollarının müəyyən edilməsini qarşısında əsas məqsəd kimi qoyur.

Müasir dövrdə ətraf mühitin qorunmasının əsas problemi olan iqlim dəyişikliyinə səbəbi qalıq yanacaqlarının istifadəsi ilə bağlıdır. Qalıq yanacaqlarının, xüsusilə də kömürün istifadə olunması qlobal istiləşməyə səbəb olur. Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi qlobal istiləşmənin qarşısını almaq üçün bu istiqamətdə dövlətlərin birgə fəaliyyətini vacib hesab edir. Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi dövlətlərin birgə fəaliyyətinin ilkin və əsas şərti kimi insanların ekoloji şüurunun inkişafının zəruriliyini göstərir. Ekoloji şüur insanların təbiətdə maraqlarının müdafiə olunması məsələsindən daha çox təbiətin özünün maraqlarının müdafiə olunması məsələsini ortaya qoyur. Buna görə də ekoloji şüurun inki-

* Qeyd: Qalıq yanacaqları dedikdə ilk növbədə kömür, neft, yanar şist, təbii qaz nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, bu yanacaqlar məhv olmuş bitki və heyvanların qalıqlarından yaranır. Onlara torpağın və/ və ya suyun altında rast gəlinir. Bu yanacaqların tərkibində olan karbon və hidrogeni yandırmaqla enerji alınır.

şafı təmin edilmədikdə, dövlətlərin hərbi və iqtisadi sahələrdə davam edən rəqabəti iqlim dəyişikliyi probleminin həll olunmasının qarşısını alır.

Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi mərkəzsizləşdirmə ideyasına əsaslanaraq dövləti cəmiyyətin ən yüksək iyerarxik institutu kimi ekoloji böhranın əsas səbəbkarı hesab edir. Yaşıl siyasət nəzəriyyəsi qlobal istiləşmənin qarşısının alınmasında beynəlxalq qurumların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, yaşıl hərəkatların roluna yüksək önəm verir. Bu nəzəriyyə rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən suveren milli dövlətlər ideyasının mütləqləşdirilməsinə qarşı çıxır. O, dövlətlərin dar milli maraqlar çərçivəsindən çıxaraq qlobal xarakter daşıyan iqlim dəyişikliyi probleminin həlli istiqamətində birgə fəaliyyət göstərmələrinin vacibliyini qeyd edir. Bununla da beynəlxalq münasibətlərin ənənəvi nəzəriyyələrindən fərqli olaraq yaşıl siyasət nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərə dair yeni baxışı və onun təkmilləşdirilməsinin yeni konsepsiyasını təqdim edir.

Beləliklə, yaşıl siyasət nəzəriyyəsi, bir tərəfdən, beynəlxalq münasibətlər sahəsində antroposentrizm prinsipinin geniş yayılmasını tənqid etməklə ekosentrizm ideyasını irəli sürür, digər tərəfdən isə ölkələrin inkişafında iqtisadi və ekoloji böhranlara səbəb olan eksponensial inkişaf modelinin səmərəsiz model olduğunu göstərməklə davamlı inkişaf modelini təbliğ edir. Antroposentrizmdən ekosentrizmə keçid, eləcə də ekoloji böhrana səbəb olan, dövlətlər arasında xammal uğrunda mübarizəyə, hətta müharibələrə səbəb olan, ümumiyyətlə inkişafa məhdudiyət qoyan eksponensial inkişaf modelindən imtina etməklə davamlı inkişaf modelinin qəbul olunması yaşıl siyasət nəzəriyyəsinin beynəlxalq münasibətlərin digər nəzəriyyələrindən əsas fərqi göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Carter, A. (1993) 'Towards a Green Political Theory', in A. Dobson and P. Lucardie (eds), *The Politics of Nature: Explorations in Green Political Theory* (London). p.45.
2. COP26: A snapshot of the agreement. <https://unric.org/en/cop26-a-snapshot-of-the-agreement/>
3. Daddow O. *International Relations Theory*. London, 2009
4. Devetak R. *Critical Theory*. // *Theories of International Relations* (eds. Burchill, Scott and Andrew Linklater). Palgrave Macmillan Press, 2005, p.138-139.
5. Dobson, A. (1990) *Green Political Thought* (London).
6. Eckersley R. *Environmentalism and Political Theory: Towards an Ecocentric Approach*. London, 1992.p.24
7. Glasgow Climate Change Conference. October-November. United Nations, 2021. <https://unfccc.int/conference/glasgow-climate-change-conference-october-november-2021>

8. Goodin, R. (1992) *Green Political Theory* (Cambridge).
9. Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate change. United Nations. 1998.
10. Meadows D., Randers J. and Behrens W. *The Limits to Growth*. London, 1972.
11. Nəcəfov E.Ə. *Multikulturalizmin sosial-fəlsəfi təhlili*. Bakı, 2020. səh.125
12. Paris Agreement.
https://treaties.un.org/doc/Treaties/2016/02/20160215%2006-03%20PM/Ch_XXVII-7-d.pdf
13. Paterson M. "Green Politics". In Burchill, Scott; Linklater, Andrew (eds.). *Theories of International Relations* (3-rd ed.). Basingstoke: Palgrave Macmillan. pp. 235-57. 2013.
14. Sustainable Development. <https://en.unesco.org/themes/education-sustainable-development/what-is-esd/sd>
15. *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>
16. United Nations Framework Convention on Climate change. United Nations. 1992.
17. *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*. Prepared by the International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN). 1980. <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/wcs-004.pdf>